

प्रकरण पाचवे

निष्कर्ष

प्रकरण पाचवे

निष्कर्ष

साने गुरुजी यांच्या कादंबरी वाङ्मयाचा अभ्यास ('रामाचा शेला' व 'क्रांति' च्या आधारे.) प्रस्तुत शोध-निबंधात केला आहे. तो अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ व व्यापक कसा होईल याकडे जाणिवपूर्वक लक्ष दिले आहे. हा अभ्यास करताना प्राप्त झालेले निष्कर्ष समग्रपणे या प्रकरणात मांडले आहेत.

“मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा अभ्यास” या पहिल्या प्रकरणात एकूणच मराठी कादंबरी वाङ्मयाच्या इतिहासाचा आढावा घेतला आहे. मराठी साहित्यामध्ये कादंबरी विश्व कसे समृद्ध होत गेले ? याचा विचार केला आहे. बाणभट्टाच्या 'कादंबरी' ने वाङ्मयाचा व संस्कृतीचा प्रसार झाला असल्यामुळे सुरुवातीला कादंबरी वाङ्मयास फारशी चालना मिळालेली दिसत नाही.

हिंदुस्थानात कादंबरी वाङ्मयाचा पुर्नजन्म १५०-२०० वर्षापूर्वी इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिचयाने झाला. फील्डिंग यांच्या 'टॉम जोन्स' या पुस्तकाने अर्वाचीन कादंबरीचा जन्म झाला. असे काही टीकाकार मानतात. कादंबरी म्हणजे काय ? हे सांगताना मा.का. देशपांडे म्हणतात, 'कादंबरी म्हणजे जीवनाचे विस्तृत व कलात्मक गद्य-चित्र होय.'

१८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली. या विद्यापीठातून बाहेर पडलेल्या पदवीधराची इंग्रजी वाङ्मयाशी ओळख झाली त्यामुळे वाचक वर्गाचे क्षेत्र ही बरेच विस्तीर्ण झाले.

मराठी कादंबरीचा जन्मामुळेच 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकाराचा १८५०-१९८० या काळात विविधांगी विकास झाला. उदा. वैचारिक, प्रचारात्मक इत्यादी.

१८५७-१८८५ : बाबा पद्मनजी, लक्ष्मणशास्त्री हळबे, ना.स. रिसबुड इत्यादी.

१८८५-१९२० : हरी नारायण आपटे, ना.ह. आपटे, नाथमाधव इत्यादी.

१९२०-१९३९ : वा.म. जोशी, ना.सि. फडके, वि.स. खांडेकर इत्यादी.

१९३९-१९४७ : विश्राम बेडेकर, सानेगुरुजी, र.वा. दिघे इत्यादी.

१९४७-१९६० : श्री.ना. पेंडसे, गो.नि. दांडेकर इत्यादी.

१९६०-१९८० : आनंद यादव, प्र.के. अत्रे, भालचंद्र नेमाडे इत्यादी.

यातूनच कादंबरीच्या विकासाचे अनेक टप्पे पडले. हरिभाऊ आपटे यांनी मराठी कादंबरीला कलात्मक आणि बोधात्मक ऐश्वर्य प्राप्त करून दिले. तर फडके-खांडेकर-माडखोलकर यांची कादंबरी ही स्वप्नरंजनात गुरफटून गेली होती. याच काळात हे रिंगण तोडण्याचा प्रयत्न विभावरी शिरूरकर यांच्यासारख्या लेखिकांनी केला. तसेच राष्ट्रीय स्पर्धने टिपण्याचा प्रयत्न साने गुरुजींनी करून देशापुढे एक आदर्श घालून दिला. मराठी कादंबरीतील प्रयोगक्षम कालखंडात बा.सी. मर्ढेकरांनी 'रात्रीचा दिवस' ही मनोविश्लेषणात्मक कादंबरी लिहिली. विभावरी शिरूरकर यांनी 'बळी' कादंबरी लिहून वाचकांचे लक्ष वळविले. तर मराठी कादंबऱ्यातील साठोत्तरी वाटचालीत दलित साहित्याचे नवीन दालन उघडून दलित साहित्य चळवळीने विद्रोही जाणिवेतून गावकुसाबाहेरील दलित जीवन रेखाटण्यास प्रारंभ केला. यावरून आशयाच्या स्वरूपानुसार विविध प्रवाह निर्माण झाले. त्यामध्ये अद्भुतरम्य कादंबरी, ऐतिहासिक कादंबरी, पौराणिक कादंबरी, सामाजिक कादंबरी, राजकीय कादंबरी, चरित्रपर कादंबरी व आत्मचरित्रपर कादंबरी, ग्रामीण कादंबरी, प्रादेशिक कादंबरी आणि स्त्रीवादी कादंबरी या प्रवाहामध्ये अनेक लेखिकांनी आपापल्या वकूबानुसार विविध समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला.

“साने गुरुजी: व्यक्ती आणि वाङ्मय” या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये एकूणच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व वाङ्मयाचा शोध घेतला आहे. साने गुरुजींच्या शुद्ध, सात्विक, निर्मळ व सोज्वळ व्यक्तिमत्त्वाचे महाराष्ट्राला वेड लावले होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्यांच्या आई-वडिलांचा प्रभाव दिसून येतो. त्यांच्या जडणघडणीमध्ये त्यांच्या आईचा वाटा अमूल्य आहे.

गुरुजींनी अत्यंत खडतर परिस्थितीमध्ये आपले शिक्षण घेतले. शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर 'न्यू' पूना कॉलेज येथे महाविद्यालयीन शिक्षण संस्कृत ऑनर्स व मराठी विषय घेऊन पूर्ण केले. त्यानंतर खानदेश एज्युकेशन सोसायटीमध्ये ते शिक्षक म्हणून रुजू झाले.

गुरुजींच्या व्यक्तिमत्त्वावर म. गांधींचा प्रभाव पडलेला दिसतो. १९३०-१९४७ या काळात गुरुजींच्या राजकीय कर्तृत्वाला बहर आला. उदारता, व्यापक दृष्टिकोन, पिडीतांबद्दल कणव, स्त्रियांबद्दल कळवळा, मातृभक्ती, स्वदेशप्रीती इत्यादी गुण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात व वाङ्मयात अविष्कृत झाले आहेत. आपल्या अल्प आयुष्यामध्ये त्यांनी १२४ पुस्तके लिहिली. त्यामध्ये विविधता आहे. त्यांची 'श्यामची आई' हे पुस्तक तर प्रत्येकाच्या घरात पोहचले आहे. बाल-गोपाळ, तरुण-तरुणी, आबालवृद्ध या सर्वांना त्यांच्या साहित्याने झपाटून टाकले होते. हेच त्यांच्या साहित्याचे व व्यक्तिमत्त्वाचे मर्म आहे. तसेच गुरुजी हे जातिवंत, कळकळीचे शिक्षक म्हणून ही मान्यता पावले आहेत.

“कादंबऱ्यांचा आशय” या तिसऱ्या प्रकरणामध्ये त्यांच्या 'रामाचा शेला' व 'क्रांति' मधील थोडक्यात आशय स्पष्ट केला आहे.

गुरुजींचे सर्व वाङ्मय म्हणजे सेवादल चळवळीचे वेद व उपनिषदे आहेत. विचार, आचार व उच्चाराची ती बालबोध संहिता आहे.

'रामाचा शेला' ह्या कादंबरीत साने गुरुजींनी सरलेच्या रुपाने एका दुर्देवी स्त्रीचे व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे. एक स्त्री केवळ जिद्दीने आपल्यावर आलेल्या संकटावर कशी मात करू शकते. हे सरलेच्या माध्यमातून सांगितले आहे. सरला ही आपल्या प्रेमाशी एकनिष्ठ राहते. कुंटणखान्यातील अनेक प्रलोभनांना ठोकून देऊन तिने आपले पावित्र्य तर जपलेच पण अशा असहाय्य परिस्थितीचा फायदा घेणाऱ्यांना चांगलीच चपराक दिली आहे. पूर्वार्धात अत्यंत मवाळ असलेली ही मुलगी प्रसंगातून आलेल्या अनुभवामुळे जहाल रूप धारण करते. एखाद्या विचारवंतालाही लाजवेल असे उदात्त विचार मांडताना दिसते.

“उदय, तुम्ही समाजासाठी जगायला हवे, ज्या समाजात तुम्ही वाढलात त्या समाजाचे ऋण फेडणे आपले कर्तव्यच आहे.” हे मधुचे विचार म्हणजे साने गुरुजीचेच विचार होत. या कादंबरीमध्ये व्यक्ती आणि समाजाचा अनोन्यसंबंध आहे हे सूचित केले आहे. 5

‘क्रांति’ या कादंबरीत गुरुजींनी आपले क्रांतिविषयक विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. गुरुजींना देशात सर्वकष क्रांति हवी होती.

क्रांति हा गुरुजींच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग होता. क्रांतिची बीजे त्यांच्या बालपणातच रोवली होती. श्रमाशिवाय माणसाने काही घेऊ नये. हा त्यांच्या आईचा विचार त्यांनी आत्मसात केला होता. म. गांधी, विनोबा भावे, आणि कार्लमार्क्स यांच्या विचारांचा प्रभाव साने गुरुजींच्यावर असल्यामुळे त्यांनी आपली लेखणी समाजातील विषमता नष्ट करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी झिजवली. म्हणूनच त्यांनी आपल्या क्रांतिचा विचार सर्वत्र पोहचविण्यासाठी ‘क्रांति’ ही कादंबरी लिहिली. यामागे त्यांचा स्वानुभव उभा आहे. खानदेश, धुळे, चाळीसगाव येथील कमगारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी गुरुजींनी जो लढा दिला होता त्या लढ्याचा या कादंबरीला आधार आहे. 5

या कादंबरीत कथानक मांडताना सलगता दिसत नाही. या कादंबरीचे कथानक विस्कळीत आहे. पण साने गुरुजी इथे आपल्या कथानकाला महत्त्व देत नाहीत तर ते विचारांच्या अभिव्यक्तिला महत्त्व देतात.

कादंबरीमध्ये असलेली अनेक पात्रे क्रांतिच्या मार्गाने जाऊन साऱ्या जगात क्रांति व्हावी असा विचार मांडतात. सर्व देशांतून क्रांति होईल, जगातून पिळले जाणारे सारे एक होतील, जगातील श्रमजीवी जनता एक होईल. ही क्रांति जगात शांती आणेल. देशाच्या शांतीसाठी क्रांति आवश्यक आहे. देशातील लोक परस्परांचा मानसन्मान राखत आनंदाने जगावेत, सर्वांनी एकमेकांना सहकार्य करावे आणि राष्ट्राच्या, समाजाच्या विकासासाठी बुद्धी, मन आणि शक्ती वापरून सुख शांती व्हावी हीच गुरुजींची इच्छा या कादंबरीतून प्रकट झाली आहे. हेच 5

या कादंबरीचे मुख्य सूत्र आहे.

“व्यक्तिरेखा, संघर्ष आणि भाषाशैली” याचा विचार या प्रकरणात केला आहे. साने गुरुजींच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा ठसठशीत आहेत. त्यातील काहीजण गरीब आहेत तर काही जण कनिष्ठ मध्यमवर्गीय आहे. त्यांच्या ‘रामाचा शेला’ मधील सरला ही सामर्थ्यशाली प्रामाणिक स्त्री आहे. आपल्या नायकाशी ती एकनिष्ठ आहे तर सेवावृत्तीचे व्रत घेतलेला तरुण उदय हा विचार उदारमतवादी आणि दूरदृष्टीचा आहे. मुलीबरोबर कामांध गब्बूशेट आहेत, तर क्रांतिमध्ये गुरुजींची प्रतिकृति वाटणारे मुकंदराव आहेत. एकमेकांवर प्रेम करणारी माया आणि रामदास, शांता आणि मोहन आहेत. वरील दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये भावनिक, गरीब-श्रीमंत, शेतकरी-सावकार, मालक-मजूर उच्चवर्णीय-दलित यांचा संघर्ष वर्णिला आहे. यामधूनच दुःख, अन्याय, यातना, विषमता यांच्याविरुद्ध बंड म्हणजे क्रांती. हा मोठा संदेश गुरुजींनी दिला आहे. तसेच गुरुजींची भाषाशैली ही सुबोध ओघवती अर्थवाही व रसपूर्ण आहे. प्रसंग विशेषी संबंधीत कविता ही मधूनमधून पेरण्याचा त्यांना छंद आहे. वाक्यरचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या त्यांच्या तेजस्वी भाषाशैलीमुळे त्यांचे व्यक्तीचित्रण, संघर्ष अधिक प्रभावी वाटतात.

तत्कालीन कादंबरीकारांमध्ये गुरुजींचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. कादंबरीकारांमध्ये तंत्रप्रधान व मंत्रप्रधान दोन गट करावे लागतात. पहिल्या गटात खांडेकर, माडखोलकर तर दुसऱ्या गटात वा.म. जोशी, ना.ह. आपटे, य.गो. जोशी इ. कादंबरीकर येतात.

मंत्रप्रधान कादंबरीकार आपले विचार सरळ व सोप्या भाषेत मांडून वाचकांच्या सद्अभिरुचीस आव्हान करतात. साने गुरुजी याच गटात मोडतात. तरी सुद्धा गुरुजींनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून हाताळलेले विषय सर्वांहून खूपच वेगळे आहेत. त्यांचे क्षेत्र जास्त व्यापक आहे. साने गुरुजींनी स्वतः खूप भ्रमंती केली होती. देशातील परिस्थितीचा समग्र अभ्यास त्यांनी केला होता. अवतीभवतीच्या लोकांचे दुःख आणि दारिद्र्य त्यांनी जवळून पाहिले होते. शेतकरी, मजूर, कामगार यांच्या जीवनात स्वतः शिरून त्यांचे अनुभव स्वतः आत्मसात करून ते कादंबऱ्यांतून त्यांनी मांडले आहेत. त्या अनुभवांना ध्येयात्मकतेची जोड दिल्याने

उठावदार झाले आहेत.

समाज प्रबोधनाच्या उदात्त हेतूने त्यांनी आपले लेखन केले आहे. स्वातंत्र्याबद्दल त्यांना ओढ आहे. स्त्रियांविषयी आदर आहे. तरुणांच्याबद्दल मनात विलक्षण प्रेम आहे. त्यामुळे वरील सर्व विषय त्यांनी आपल्या वाङ्मयातून हाताळले आहेत. व्यापक समाज हितासाठी संतांनी जे कार्य केले तेच कार्य साने गुरुजींनी २० व्या शतकात केले. संतांच्या व्यक्तिमत्वाशी त्यांचे व्यक्तिमत्त्व तंतोतंत जुळताना दिसते म्हणूनच त्यांच्या एकूण साहित्याचा विचार करता 'आधुनिक संत' म्हणून त्यांचा जो गौरव केला आहे तो यथार्थ आहे असे वाटते. तर आचार्य अत्रे यांनी गुरुजींना 'मृत्यूचे चुंबन घेणारा महाकवी' अशी बिरुदावली लावली आहे. ती यथायोग्य आहे.